

УДК 177

Ю. КАМ'ЯНСЬКА

ПРОБЛЕМА ВІДЧУЖЕННЯ: МОЖЛИВІСТЬ АЛЬТЕРНАТИВИ

Нині очевидним стає той факт, що західна цивілізація перебуває на критичному етапі свого розвитку. Контури абсолютно нового людського світу, ще вчора непомітні, сьогодні окреслюються дедалі чіткіше. Відомо, що в будь-якій галузі науки процеси, що відбуваються "на межі", завжди суперечливі, багатозначні, а тому найважчі для дослідження та розуміння. Відчуття межовості, супроводжуючи життя на зламі тисячоліть, створює незвичайну емоційну атмосферу. В даній роботі мова йтиме про одну з важливих проблем, що має не лише теоретичне, але й практичне значення – про проблему відчуження.

Обґрунтування ідеї відчуження як "відстороненості", "недіяння" знаходимо у філософській думці Стародавньої Індії та Китаю. Проте, східна філософія, як і європейська середньовічна, звертали увагу на суб'єктивний аспект відчуження. З початком Нового часу ця категорія набула переважно "об'єктивного" характеру. Так, у філософській системі Г.Гегеля "відчуження" була однією із центральних категорій. Вона розглядалася в кількох аспектах. Перший – відчуження як оречевлення Світового Розуму, містичне перевтілення Абсолютного Духу в об'єктивність, природу, у світ речей. Однак Дух, втілений у матерію, чужий своїй суті, бо в такому образі він неістинний. Другий аспект виділяв відчуження як результат взаємодії суб'єкта та об'єкта. За Г.Гегелем, людина у процесі свого утвердження протистоїть природі. Тому вона набуває досвіду, який дає їй розуміння, що всі предмети мають автономний внутрішній характер та існують самостійно, незалежно від неї. Подібно людина оцінює і результати своєї праці. Продукти людської діяльності сприймаються нею як чужі і навіть ворожі, як сили, що "живуть" власним життям. Цей тип відчуження, на думку філософа, знімається через пізнання. Ще один аспект відчуження осмислювався Гегелем як втрата індивідом "природного буття для себе" через "включення" у суспільство. Результатом такого "включення" (Г.Гегель вважав його вихованням; таке специфічне оправдання особливостей Нового часу, коли людина "анонімно" працювала на потребу інших) стає індивід, який може виконувати будь-яку соціальну роль у суспільному розподілі праці [5, с. 260–283].

Проблему відчуження у ранніх працях досліджував К.Маркс. Він вичленовував і аналізував лише другий аспект з гегелівської категорії, звужуючи його до ідеї відчуження людини в суспільстві, де панує приватна власність. За К.Марксом, глибинною основою будь-якого відчуження є

економічне відчуження або “відчужена” (підневільна праця). Вона відбирає у робітника його “родове життя”. Рід людський живе в природі. Людина як природна істота нерозривно пов’язана з природою своєю діяльністю, основа якої – праця як творча самореалізація людини. Підневільна праця є лише вимушеним засобом підтримки індивідуального буття, а не творчістю, яка дає життя всьому людському родові. Людина ставиться до виробництва та природи не як вільна особистість, а як робітник, тобто вважає їх чужими (адже ні засоби виробництва, ні продукти не належать робітникові). Така людина живе у відчуженні, бо немає ні родового життя, ні родової сутності. “Безпосереднім наслідком того, що людина відчужена від продукту своєї праці, від своєї життєдіяльності, від своєї родової сутності є відчуження людини від людини. Коли людина протистоїть самій собі, то їй неминуче протистоїть інша людина” [8, с.527]. Розв’язання цієї проблеми К.Маркс вбачав у привласненні предметів та результатів праці. Щоб подолати тотальне відчуження людини від людини, необхідно створити зовсім новий світ, де людство житиме не за законами утилітарної користі, а за законами “краси та гармонії”.

Особливої ваги ідея відчуження набула у філософії екзистенціалізму – одній із найпоширеніших філософських течій початку 20 століття. На відміну від К.Маркса, який тісно пов’язував феномен відчуження з капіталістичним суспільством, екзистенціалісти вказували на атрибутивність цього явища соціальному буттю. На їхню думку, відчуження – неминучий супутник соціальності та буття людини у світі. А тому, завдання філософії – “відчути” людське життя, “вдивитися” у людське страждання. Філософ повинен допомогти індивідові знайти істину не просто близьку та зрозумілу, а таку, заради якої “хотілося б жити і вмерти”.

Представники цієї течії по-різному представляли проблему відчуження. Цікавим є онтологічне пояснення німецького філософа М.Гайдеггера. Людина, на його думку, не хоче пам’ятати про смерть – про ту крайню межу, яка нависла над людським існуванням. Не бажаючи усвідомлювати власну конечність, людина обирає “буття-у-світі”, яке допомагає їй забути про таку “особливість”. Так, вона занурюється у речово-природне або ж соціальне середовище, де схильна розглядати себе як “річ”. Людське “Я”, поглинуте предметністю або ж поховане під багатьма соціальними масками, “приходить до стану відчуження, в якому від нього виявляється прихованою сама істинна можливість буття. Занепад у “буття-у-світі” є одночасно відчуженням” [3, с.524]. Характерною особливістю неістинного буття є, за М.Гайдеггером, своєрідна структура людських відносин, з якої він вивів “феномен усередненості”. Особистість, що втратила унікальність свого “Я”, можна абсолютно замінити будь-якою іншою

особистістю. Але інший – це не хтось конкретний, а будь-який інший взагалі. “Суб’єктом є не той і не інший, не Я сам і не Деякі. І не сума усіх. Суб’єкт – це дещо середнє – *das Man*” [3,с.529]. Щоб подолати відчуження, треба вирватися за межі безликого буття. Людина матиме шанс наблизитися до істини буття, можливо, зазирнувши в обличчя смерті. Проте “екзистенційний страх”, що переповнює її в такі хвилини – це лише пробудження, миттєве усвідомлення атрибутів істинного буття – історичності, смертності, свободи. Отримати домівку в істинному бутті можна лише завдяки значним цілеспрямованим зусиллям. Філософ вважав, що для цього людина спочатку повинна навчитися існувати у безіменному просторі. Тут вона зможе поспілкуватися із собою і віднайти свою людську суть.

Отже, протилежність людини і світу виражається у протистоянні “Я” і “не-Я”. Будь-які спроби увійти в “не-Я”, пізнати себе поза межами власної сутності загрожують людині відчуженням, безликістю, несправжнім буттям. Наслідком цього є збайдужіння, втрата потреби сутнісного, цілісного існування.

У цьому зв’язку важливим є питання співвідношення культури та відчуження, де відчуження розглядається як форма розвитку культури [1,с.7–30]. З одного боку, культура (як артефакт) стихійно залучає індивіда до історичного стану відчуження, вводячи його у світ “другої природи”, в стан канону, тобто мертвої культури. Таким чином, усвідомлюючи реальний світ, людина стає “приземленою”. “Тут-буття” намагається підкорити особистість, нав’язує свої умови гри та порядку, формуючи певний стиль свідомості та моралі. Все це зводить повноту пізнання до логічних визначень світу, до його раціонального пояснення. З іншого боку, “жива культура” як діалектичний стан розуму та віри не дає змоги ні на мить застигнути у спокої та байдужості. Прагнучи постійного пошуку, вона веде індивіда від дисгармонії відчуження через усвідомлення до дистанціювання себе від нього. Саме тут культура перетворюється у творчість, адже, як відомо, тільки вона є апарадигмальною. У творчому злеті людина стає по той бік реальності (або, як ще кажуть, “не від світу цього”), знаходить своє сокровенне “Я” через злиття з трансцендентним. Творчість – це стан людини, що знайшла себе у відчуженні шляхом виходу з останнього.

З такої точки зору, сутність людини не тільки не вичерпується сутністю світу, а взагалі лежить поза його межами. Істинне “Я” людина знайде поза світом реальним, відчужуючись від нього.

Наприкінці тисячоліття, проблема відчуження перетворюючись, на тотальність, стає “хворобою віку” (*maladie du siecle*). Вона зображається як “криза західної культури”, що виявляється через відчуття “недуги” (*malaise*), “нудьги” (*ennui*), життєвої апатії чи частих депресій, пригніченості,

автоматизованості. Відчуження, незважаючи на всілякі “рецепти”, міцно вкорінюється у людській сутності. Тому досить симптоматичним є “вроджений герметизм душі людини-маси”, яку витворила цивілізація 20 століття. За Ортегою-І-Гассетом, саме ця загерметизованість дає сучасній людині почуття довершеності, задоволення собою, а точніше – пихатості, бо вона не здатна порівняти себе з іншими людьми і побачити власну недосконалість. “Порівняти себе – означало б вийти на мить із себе і увійти в ближнього... Але пересічна душа не звикла звертатися до жодної інстанції поза собою” [9,с.54]. Так вона і залишається самотньою, бо не здатна присвятити своє життя комусь. У наш час безліч людей блукають лабіринтом власного життя, бо немає чому віддатися. Життя для себе втрачає сенс, стає порожнім, безцільним. Але воно повинно “хоч чимось заповнюватися, тому легковажно вигадує собі фіктивний зміст. Знаходить фальшиві заняття, яким бракує щирого внутрішнього поштовху. Сьогодні – одне, завтра – інше, протилежне. Життя розгублене, коли воно залишається на самоті” [9,с.104].

Без сумніву, швидкі зміни у сучасному світі посилюють відчуття самотності, розгубленості, дезорієнтації. Зокрема, А.Тоффлер настійно підкреслює, що “наднормальна швидкість змін” має набагато важливіше значення, аніж те, в якому напрямку вони відбуваються. “У наш час, – пише він, – існує цілком нова суспільна сила – потужний потік змін, настільки прискорених, що вони впливають на наше відчуття часу, революціонізують темп буденного життя, змінюють наше сприйняття світу” [10,с.3]. Сучасний поступ життя вимагає від індивіда швидкої адаптації, вміння миттєво реагувати та оцінювати події. Але не всі можуть швидко пристосуватися до нових обставин, у кожної людини – власний ритм життя. Така різниця між темпом змін у навколишньому середовищі та поступом людської реакції (що є лімітованим), неминуче викликає порушення внутрішньої рівноваги індивіда. Це має глибокі психологічні наслідки.

Досить поширена точка зору, що чи не найголовнішою причиною таких метаморфоз є бурхливе впровадження техніки в усі сфери людської життєдіяльності. Техніка – це інструмент для створення дедалі більшої кількості речей, які заповнюють людське буття. Цивілізація 20 століття має науково-технічний характер. У ній технократичне мислення, технічні поняття та штучно створені людиною принципи соціальної організації значною мірою визначають порядок життя та самоусвідомлення сучасного суспільства. Питання співвідношення людини та техніки стало квінтесенцією багатьох новітніх філософських напрямів. Виділяючи аспект відчуження із загальної проблематики, яка осмислює взаємодію людини та техніки, можна сформулювати два підходи.

З погляду на перший підхід, перспектива людської долі у технізованому світі є досить небезпечною [6,с.63–130]. Технічна реальність протистоїть двом істотним началам, іманентним людській сутності – чуттєво-органічному та духовно-містичному. Перше начало зумовлене приналежністю людини до вітальної сфери, адже людська істота, – це насамперед витвір природи, частинка біосвіту. Людина, перебуваючи серед природи, лісу, квітів, відчувається розслабленою, заспокоєною. В оточенні однотипних будинків, бетону, асфальту та машин можна відчутти лише втому, напруженість, агресивність. Коли вечірні зорі, шурхіт хвиль біля берега і шелест вітру в листі перестають бути невід'ємною частинкою буття людини, тоді вона неминуче втрачає потаємний містичний зв'язок з природою, деформуючи чуттєво-органічне начало. Духовно-містичне начало передбачає здатність людини до трансцендування. “Людська істота влаштована так, що може жити або вірою в Бога, або вірою в ідеали та кумирів” [2,с.151]. Епоха, що “обезбожила” світ, знайшла іншого кумира – техніку. Тим часом людина не може спрямовуватися виключно на засіб (чим, власне і є техніка). Втрата ж мети неминуче привносить відчуття безглуздя, атмосферу абсурду. Людина, “забуваючи” Бога, тим самим руйнує себе саму. Чим більше вона віддалена від Бога, тим глибша деструкція її духовного та містичного світу, тим більше вона віддалена від своєї людської сутності.

Насичення технікою людського буття призводить до превалювання “особливого” типу чуттєвості, яка вже не є органічною та “особливого” типу розуму, який перестає бути осмислюючим. Технічна реальність створює та посилює неорганічну чуттєвість та калькулююче мислення. Людські взаємини набувають функціонального характеру. “Від людей очікують не суджень, а знань, не роздумів про зміст, а вмілих дій, не почуттів, а об'єктивності, не розкриття дії потаємних сил, а чіткого встановлення фактів” [12,с.66]. Найважливішим моментом сьогодення є те, що людина занадто занурена в емпіричний світ, аби вберегти людську сутність. Звикаючи оперувати виключно емпіричними фактами, людське мислення “буде калькуляцією навіть тоді, коли воно не оперує цифрами і не користується комп'ютером... Обчислююче мислення – це не осмислююче мислення, воно не здатне подумати про сенс, який панує в усьому, що є” [4,с.104]. Таким чином на місце особистого переживання здійснення сенсу буття, приходять байдуже, бездушне функціонування, яке переймає властивості бездоганно діючої машини і спричиняється до втрати людиною своєї самості, власного сокровенного ядра.

Щоб порятувати себе, сучасна людина має щоразу робити вибір на користь власної екзистенції, унікальної за природою та призначенням. Вона не повинна перетворюватись у засіб, що обслуговує техніку, так само як

техніка, не повинна слугувати метою. “Людський час завжди звужується, стає вбогим у технічному світі, позаяк його тут завжди намагаються використовувати інтенсивно, втискуючи його “здійснення” у певні вузькі рамки” [7,с.293], тому людина повинна вивільнятися з-під влади техніки, протиставляючи їй загальності унікальне індивідуальне начало. Свою одиничність, неповторність, сокровення, людське існування може зберегти, залишаючи слід у творі мистецтва, в акті віри, в трансценденції. “Проте вже сьогодні запропонований шлях до порятунку виявляється неможливим, оскільки сучасний *homo technicus neobarbarus* надто далекий від трансцендування і творення культури, справжні корені якої були духовними, релігійними” [6,с.130].

Дещо інакше (не як виклик природі, не як протистояння) тлумачиться техніка з іншої позиції. Зокрема, П.Козловський вважає, що техніка, так само як культура, є способом осягнення дійсності. Різниця у тому, що “техніка сприяє появі того, що донедавна було прихованим, у той час коли культура – вияв піклування про те, що вже виникло” [7,с.218]. Не варто відносити об’єкти техніки та культури до принципово різних царин дійсності: матеріальної чи духовної. Адже технічна реальність є феноменом не лише матеріального, а й духовного світу (так само як культура, окрім духовного має матеріальний вимір). Техніка – поле діяльності людського духу, бо твориться не як природа “з себе”, а за допомогою людини. Саме тому вона має не внутрішнє, а зовнішнє “воління”, її мета не притаманна їй внутрішньо, а ставиться людиною. Тож спосіб відношення техніки до природи та людини не закладений у ній апріорно, а залежить передусім від тих питань, які людина ставить перед природою.

У сучасному світі людство компенсує нестачу фізичної енергії духовною, інформація чи знання замінюють традиційні джерела сили. Відповідно силові машини мають бути замінені індустріальними, а індустріальна праця старого стилю – новими формами постіндустріальної.

“Наш час – це розрив з минулим” [10,с.12]. Технічна стихія є найбільш переконливим доказом цього твердження. Техніка “вростає” у наше життя, дедалі більшою мірою віддаляючи нас від минулих поколінь. Визначення, які характеризують людське життя у сучасному техногенному світі різноманітні: *homo technicus neobarbarus*, одномірна людина як продукт масової культури, *das Man* – усереднений тип людини, життя якої занурене у світ неістинного буття, “*modular Man*” – модель емоційно-безликої особистості у високоурбанізованому світі та багато інших. Проте найсимптоматичнішою та найчутливішою є дефініція *homo-computer*. Синтезований з цих слів неологізм *homputer* є символом симбіозу людського та технічного, природи органічної та природи штучно створеної.

Здебільшого, таке визначення трактується як метаморфоза людського у штучну, мертву, машинну організацію. Подібне “злиття” загрожує людині втратою людяності, дегуманізацією, духовним збідненням, десакралізацією. Але чи не гіперболізована така точка зору? Так, для модерністських та постмодерністських напрямків літератури, скульптури, музики, живопису є досить симптоматичною деструкція людського образу, розрив людської цілісності. Однак за допомогою еkleктизму, пошматованості чи потворності можна не лише зруйнувати вже звичну гармонію між формою та змістом, й витворити щось нове, не подібне до жодного реально існуючого. Завжди у мистецтві особистість прагнула показати свій внутрішній світ, сучасне мистецтво – це спроба знайти власне “Я” в епоху минушого, конфліктності, абсурду. Світ реальності, переломлений крізь призму внутрішнього сприйняття, постає як суперечливий, багатогамний, еkleктичний і напружений. Проте він цілісний і єдиний у своїй атональності. Так, фовізм, за допомогою деформації намагається абстрагуватися від наявної дійсності, зруйнувати визначену форму чи певну цілісність, але не для того щоб загинути, а для народження і життя у новому образі.

Те ж саме можна сказати про визначення типу сучасної людини як *homo uter*. Воно свідчить не лише про смерть старого (адже “все створене тяжіє до небуття”), а й про виникнення нового, – іншого. Це інше невідоме, парадоксальне, нетипове, проте вже відчутне і, можливо, ще не цілком усвідомлене. Людина боїться іншого і це чітко простежується в есхатологічних настроях сьогодення. Відчуження для 20 століття є тотальністю, людина пригнічена, занепокоєна, охоплена відчаєм. Синтез людського та технічного сприймається як патологія, бо йдеться про поєднання того, що “не може” і “не повинно” поєднуватись. А, може, це лякає тому, що до цього часу воно ніколи не було поєднаним? Так чи інакше, але треба погодитися з тим, що неможливо повернутися до органічного побуту, до давніх форм життєдіяльності та взаємовідносин з дійсністю так, як це було колись. Людина сама створила світ “іншої природи”, тож не дивно, що вона хоче заглибитися у нього, пізнати та зрозуміти його. Сучасний індивід повинен навчитися жити в умовах техногенної цивілізації. Це вимога майбутнього.

“Я” зможе збагнути “не-Я” через трансформацію себе, через вихід на інший, імовірно вищий ступінь організації. Це нове “Я” не буде відчуженим, бо не буде чужим технічній реальності.

20 століття – це проміжний етап на спіралі еволюції, це часова межа між старим та якісно новим світом. Людей, які живуть сьогодні можна назвати “перехідним” поколінням, що “здійснює дещо найбільш важливе і найменш славетне: перехід від однієї епохи до іншої. Нас тривожить

майбутнє, нас стримує минуле. Ось чому сьогоднішня втікає від нас" [11, с.308].

1. *Александрова О.В.* Відчуження, як форма розвитку культури :Автореф. дис...філос.наук. — К., 1994. — 52с.
2. *Бердяев Н.А.* Духовное состояние современного мира // Новый мир. — 1990. — №2. — С.36-49.
3. *Богомолов А.С.* Современная буржуазная философия. — М., 1972. — 650с.
4. *Гайдеггер М.* Разговор на просёлочной дороге. — М., 1991. — 190с.
5. *Гегель В.Ф.* Феноменология духа. — СПб., 1994. — 441с.
6. *Дахній А.Й.* Проблема співвідношення людини і техніки в екзистенціальній духовній традиції /Дис... канд. філос. наук. — Львів, 1996. — 142с.
7. *Козловський П.* Постмодерна культура: суспільно-культурологічні наслідки технічного розвитку: // Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки. — К., 1996. — С.421.
8. *Маркс К.* Економічно-філософські рукописи 1844 р. // К.Маркс, Ф.Енгельс.3 ранніх творів. — К., 1973. — 640с.
9. *Ортега-І-Гассет Х.* Вибрані твори. — К., 1994. — 140с.
10. *Toffler A.* Future shock. — Canada, 1970. — 537с.
11. *Флобер Г.* Собрание сочинений. — М., 1950. — Т.7. — 560с.
12. *Ясперс К.* Духовная ситуация времени // Мир философии: В 2-х ч. Сост. Гуревич П.С., Столяров В.И. — М.,1991. — Ч.2. — 624с.

Ж. Камуанс'ка

**PROBLEM OF ALIENATION: POSSIBILITY OF AN
ALTERNATIVE**

One of the most important problems of today - alienation - is examined in the article. Historically it had different contexts and was considered in different aspects. Is the positive solution of the problem of alienation possible in the condition of contemporary technical civilization? Is the symbiosis of a human and technology absolutely destructive for a human nature? This article includes the attempt to analyse these problems.